

РЕЦЕНЗИЯ

За дисертационния труд на редовен докторант **Божидарка Илчева Иванова** за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ в професионално направление 2.2. История и археология (История на България – История на средновековна България) на тема **„Гадателните книги като извор за българската народна култура през Средновековието (XI-XIV век)“**
с научен ръководител проф. д-р Милияна Каймакамова

От доц. д-р Ангел Николов, СУ „Св. Климент Охридски“,
Исторически факултет, катедра „История на България“

В началото на рецензията мога да отбележа, че познавам Б. Иванова от годините на нейното следване в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ и имам положителни впечатления за началото на нейното професионално развитие в областта на българската медиевистика. През 2013 г. тя придоби бакалавърска степен с квалификация учител по история в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, а през периода 2013-2015 г. продължава образованието си в магистърска програма „България и българите VII-XIX в.“ в катедра „История на България“ при същия факултет. Със заповед РД № 20-258/29. 01. 2016 г. тя беше зачислена на задочна докторантура в професионално направление 2.2. История и археология (История на България – История на средновековна България) при същата катедра. Отчислена е с право на защита от 01. 02. 2020 г. Междувременно, през периода 2015-2017 г. тя следва във Варненския свободен университет „Черноризец Храбър“ и става магистър по Публична администрация и мениджмънт – Европейска администрация и мениджмънт.

Предложената за защита докторска дисертацията на Б. Иванова се състои от увод, пет глави, заключение, две приложения и има общ обем от 167 стр.

В Увода докторантката дефинира като основна цел на изследването да се проследи как в средновековната и по-късната гадателна литература (предимно преводна по произход) са се отразили различни страни и черти на народната култура, която се дефинирана чрез връзката ѝ със селото и земеделския труд и „се разкрива най-вече в ежедневието, бита, вярванията и празниците“ (с. 5). Оформянето на средновековната народна култура е потърсено в синтеза „между античната културна традиция, християнството и езическата култура на славяни и прабългари“ (с. 5-6). Като стилово, а и смислово неуместно мога да определя следното твърдение, направено в този раздел на труда: „Посредством разрушаването на антични селища, славяните и прабългарите започват да възприемат и части от античното наследство“ (с. 5).

Нататък в увода (с. 6-16) е направен обзор на анализирани в дисертацията гадателни книги, които имат средновековен произход, но се превръщат във „важен сегмент от народната ни култура през периода на османска власт“ (с. 6). Накратко са представени текстовете, върху които се основава изследването: два коледника, четири гръмника, един мълнияк, един лунник, гадателни текстове за добри и зли дни и часове, рожденник и др. Като се има предвид, че тези текстове произхождат от сборници с пъстро и разнообразно съдържание (както се отбелязва и самата Б. Иванова по-нататък на с. 57), щеше да е добре докторантката да представи тези ръкописи със сигнатурите им в съответните хранилища

(или поне с указания за местонамирането им, в случай че настоящото им местонахождение е неизвестно) и с кратко описание на цялостното им съдържание, за да изясни литературното обкръжение и контекста на тези паметници.

Така например, наложи ни се да проведем истинско разследване, за да си изясним произхода на един „коледарник“, който според Б. Иванова бил поместен в „сборник, преписан от монаха Пахомий в Ловеч в периода между 1337 г. и 1355 г. т. е. по времето на управление на цар Иван Александър (1331–1371)“ (с. 6, 20). Всъщност става дума за един ръкопис, известен в науката като „Ловчански сборник отпреди 1331 г.“¹, който до края на XIX в. е бил собственост на манастира Нямц (североизточна Румъния), а през 1896 г. е придобит от А. Яцимирски, за да постъпи в началото на XX в. в Библиотеката на Академията на науките в Санкт-Петербург, където се съхранява днес под сигнатура БАН 13.3.17. Напоследък А. Турилов² въз основа на почерка и водните знаци отнесе целия ръкопис (а не само приписката на Пахомий) най-рано към 90-те години на XIV в., което би могло означава, че сборникът е бил преписан по това време (без да сме сигурни с какво степен на точност) от изгубен впоследствие оригинал, създаден в годините преди възкачването на Иван Александър на българския престол през 1331 г., а не „в периода между 1337 г. и 1355 г.“

Както личи от изложението на този раздел на дисертацията, анализирани в труда текстове са използвани по техните печатни издания и преводи, с изключение на един гръмник и един коледник, издадени от А. Яцимирски, преводите на които са включени в дисертацията като приложения № 1 и 2.

Следващият раздел на увода дефинира целта, задачите и методите на изследването (с. 16-18). Тъй като вече видяхме по-горе какви са целите на труда, тук ще отбележим само задачите му, а именно: да се открият гаданията, които са свързани със знанията и народните вярвания; да се изведат данни от пророчествата за ежедневието и бита на българина; да се конкретизират вещанията, в които е застъпена картината на света на обикновения човек (с. 17).

Първа глава (с. 19-34) е посветена на основни насоки в изследването на гадателните книги. Обзорът започва с публикациите на Павел Й. Шафарик и Николай С. Тихонравов, които осъществяват първите проучвания и издания на средновековни славянски гадателни текстове и приключва с трудовете на такива изтъкнати съвременни изследователи като Иван Дуйчев и Цветан Кристанов, Димитър Ангелов, Донка Петканова, Василка Тъпкова-Займова, Анисава Милтенова, Аделина Ангушева, Милияна Каймакамова, Андрей Бояджиев. Смятам, че тук Б. Иванова демонстрира много добра информираност относно литературата по темата на дисертационния труд. Измежду пропуските в обзора бих отбелязал една наскоро публикувана книга на А. Милтенова³, която щеше да бъде много полезна за докторантката в случай, че тя беше решила да анализира прогностичните съчинения в контекста на апокрифните ръкописни сборници.

Във втора глава (с. 35-60) е направена обща характеристика на гадателните практики и книги от Древността до Средновековието, като се започне от Месопотамия, Древна

¹ Куев, К. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. Второ издание. София, 1986, 241-244 https://electronic-library.org/books/Book_0087.html; Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова. Бележки на българските книжовници X-XVIII век). Т. 1. София, 2003, с. 56 /№ 77/, 170.

² Турилов, А. Старые заблуждения и новые «блехи». – Вестник церковной истории, 2009, № 1/2(13/14), с. 336 <http://www.slaviachristiana.ru/files/library/turilov/bloxi.pdf>

³ Miltenova, A. South Slavonic Aprocryphal Collections. Sofia, 2018.

Гърция и Римската империя и се стигне до Византия и България. По-пряко отношение към тематиката на дисертацията тук имат подробно разгледаното съчинение на Йоан Лидос „За знаменията“ (с. 49-50), указанията за следи от византийските предсказателни практики и вярвания у византийските историци Теофан, Амартол и Глика, византийските тълкувания на сънища (с. 51-53). Разгледани са и сведенията за предсказания и гадания в българското Средновековие – при славяните, прабългарите и след Покръстването. Интересни са предположенията на Б. Иванова (основани върху наблюдения на Д. Петканова) за редакторските намеси и трансформации, които преводните византийски предсказателни произведения са претърпели в българска среда (с. 57) – една тема, която предполага конкретна съпоставка между гръцки и старобългарски текстове, а също детайлно проучване върху ръкописната традиция на славянските преводи и компилации.

Трета глава (с. 60-80) под заглавие „Българските народни вярвания в гадателните книги“ проследява как в проучваните от докторанката текстове са се отразили разнообразни представи и вярвания, свързани с космогонията, света, вярата в бог и възгледите за дявола, зодиакалните знаци, относно добрите, средните и лошите часове, лошите и добрите дни и др. Изводите на Б. Иванова от нейните конкретни наблюдения са поместени в края на главата (с. 79-80). В частност, тя приема, че българските народни вярвания, отразени в различните гадателни съчинения, представляват съвкупност от езически и християнски елементи – един феномен на синхронно съществуване за продължителен исторически период от време на християнство и езичество, означаван с термина „битово християнство“.

Четвърта глава (с. 81-128) е озаглавена „Ежедневието на българина в светлината на гадателните книги“. Направените от Б. Иванова наблюдения се простират върху всички сфери от живота на средновековните българи и представляват интерес. Чисто методологически погледнато обаче буди редица въпроси обобщението, че представата за „ежедневието на българина“ може да „се изгражда на базата на пророчества за природните явления, земеделието, животновъдството, търговията, занаятчийството, строителството, облеклото, храната, образованието, женитбата, медицинските и хигиенните практики, раждаемостта и смъртността“ (с. 127).

Като се има предвид вече отбелязаната неяснота как се съотнасят помежду им гръцките предсказателни текстове и техните старобългарски преводи и преработки, много трудно можем да търсим в тях пряко отражение на българската действителност; със сигурност обаче може да се твърди, че тези произведения са насаждали у своите читатели определени житейски нагласи, мирогледни представи и стереотипи, които нямали никакво пряко отношение към (нито сами по себе си произтичали от) българската действителност. Именно в сложното преплитане, конфликт и взаимодействие между „странстващите“ образи и сюжети, разпространявани от апокрифната и низовата книжнина, и „официалното“ учение на църквата, вплътено в канонични текстове от разнообразни жанрове, можем да търсим корените на специфичния мироглед (а и манталитет) на българите, който става обект на документиране и проучвания от страна на първите ни етнографи през Възраждането и следосвобожденския период.

И този раздел на дисертационния труд ни даде основание да се убедим, че е неприемливо старобългарски текстове, запазени обикновено в слабо проучени по-късни преписи, да бъдат анализирани единствено по наличните печатни преводи на съвременен български език.

На с. 92 в дисертацията се отбелязва като нещо специфично за „Гръмника“ (така докторантката е възприела да назовава един от преписите на това произведение, поместен в сборник от XVII в., който се съхранява под № 17 в ръкописната сбирка на Центъра за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“), че в него се смесват понятията „пшеница“ и „жито“, но не е направен никакъв опит да се навлезе в анализ какво евентуално произтича от това с оглед на средновековната българска реалност и развоя на старобългарския език. Като се има предвид, че текстът на този гръмник не е публикуван, а е бил използван от Б. Иванова единствено според превода на А. Бояджиев⁴, за нас остава неясно и несигурно каква е автентичната терминология на оригинала, а това предварително обезсмисля и всеки опит да бъде коментиран този сюжет. Същото важи за бегло маркираните от докторантката на с. 93 споменавания за „зеленчуци“ в коментираните от нея единствено по преводи текстове, без да се изясни каква е и как варира съответната терминология в оригиналите старобългарски или по-късни текстове.

На с. 110 вниманието ни беше привлечено от споменаването на ракия (чиято поява в българските земи вече е отнасяна най-късно към XIV в. въз основа на графит, открит от проф. Константин Тотев през 2011 г. при разкопки на хълма Трапезица във Велико Търново⁵) в една препоръка на „Поправка на зодиите“, която в преразказ на Б. Иванова звучи така: „За по-голям ефект е добре да се приемат горещи гозби, сухи ястия и ракия“. Оказа се, че произведението, на което се позовава докторантката, е поместено в сборник № 698 от ръкописната сбирка на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, а съответният пасаж съдържа предписания за месец юли, които в превод на А. Бояджиев (а докторантката се позовава именно на него) звучат точно в обратен смисъл: „Пази се от сладко и от горещи гозби, и от ракия, и от сухо ястие, и от пек“.⁶ Нещо повече, ако Б. Иванова беше прегледала публикувания от Б. Цонев опис⁷ на ръкопис НБКМ № 698, щеше да установи, че става дума за т. нар. Габровски сборник от 1824 г. (преписан от книжовника Петко Манафов⁸), който поради някаква механична или техническа грешка е бил отнесен от А. Бояджиев⁹ към XVIII в. с уточнение, че „Поправка на зодиите“ няма паралел в друг славянски текст – неточности, безкритично възпроизведени в дисертационния труд при представянето на това произведение (с. 14). В цитираното описание Б. Цонев отпраца за паралел на този текст към една компилативна месечни пасхалия, поместена на л. 611а – 616б в известния Аврамов сборник, преписан в Карлово през 1674 г., който се съхранява под № 115 в ръкописната сбирка на Народна библиотека „Иван Вазов“ – гр. Пловдив.¹⁰

⁴ Стара българска литература. Т. 5. София, 1992, с. 299, 485.

⁵ Тотев, К. Керамичен съд с надпис от разкопките на Трапезица. – В: Юбилеен сборник Божидар Димитров (= Известия на Националния исторически музей, XXVIII). София, 2016, 255-260.

⁶ Стара българска литература. Т. 5, с. 313.

⁷ Цонев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 2. София, 1923, 323-325.

⁸ За Петко Манафов вж.: Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия. Съст. Н. Генчев, К. Даскалова. София, 1988, с. 391.

⁹ Стара българска литература. Т. 5, с. 486. В свои по-късни публикации авторът се позовава на сборника напълно коректно: Бояджиев, А. Новозаветният апокриф „Възнесение Павлово“ в дамаскина на поп Цвятко (Cod. D. Slavo 27). – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“, 99 (18), 2017, с. 473. Вж. също: <http://repertorium.obdurodon.org/msDesc.php?filename=AA698NBKM.xml&lg=bg>

¹⁰ Подробно описание на ръкописа и издание на пасхалията: Цонев, Б. Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека. София, 1920, 173-181.

Последният текст е останал непознат на Б. Иванова и не е използван от нея, макар че не само има печатно издание, но е бил обект на редица научни публикации.¹¹

Глава пета (с. 129-151), озаглавена „Светът на българина в гадателните книги“, съдържа кратки очерци върху отразените в предсказателната литература образи и представите за църквата, владетеля, аристокрацията, различни политически събития, други държави и народи и обикновения човек. Тук старателно са ексцерпирани най-различни пророчески текстове, които според Б. Иванова биха могли да се свържат с различни конкретни събития и тенденции в Средновековна България: „прояви на дестабилизация в църковната институция, обусловени от противоборството между отделни нейни представители и от разпространението на богомилството и на други ереси“ (с. 130-131); могъществото на царската власт, но и нейната уязвимост при поява на народно недоволство (с. 134); конфликти, беди, смърт, изгнание или смирение пред владетеля за представителите на върхушката (с. 137); предсказанията за значими събития – метежи, смутове, войни и битки, междуособици, сключване на мир, поява на разбойници (с. 138-142); пророчества за събития в земите на арабите (и по-общо на Изток), войни на гръцкия цар с персите и в Египет, смутове, войни и беди на Запад, войни със скитите на север, смут, глад и гибел в Цариград (с. 142-145).

Може би докторантката е донякъде права като заключава въз основа на последните предсказания, че „средновековният българин е притежавал сравнително добри географски знания и обширен географски хоризонт“, както и че в съзнанието на българите „се е утвърдила представата, че те живеят в един разнообразен свят от хора, които имат свои държави и проблеми от различно естество“ (с. 145, а също и с. 151). Към това обаче ние бихме добавили, че в основата на повечето от анализирания текстове очевидно стоят стандартни гръцкоезични гадателни пророчества, заимствали своята образност и своята номенклатура (социална, политическа, географска) от оформилия се между IV-IX в. канон на византийската историко-апокалиптична литература.

В стегнатото Заключение (с. 152-155) Б. Иванова ясно и прецизно е отразила най-важните изводи от своите проучвания с акцент върху това, че оформилият се сред българите преди нашествието на османците модел на „средновековната народна религиозност и култура, в който се съчетават езически вярвания и християнски догми, проявява жизненост и устойчивост и в периода XV–XVII в.“, за което свидетелстват продължилата до едно много късно време популярност на „гадателните книги, наред с апокрифните молитви и заклинания и историко-апокалиптичните съчинения“ (с. 154).

Една непълнота на дисертационния труд е, че в него не е намерил място критичните изказвания на българското духовенство относно народните суеверия, които процъфтявали не на последно място поради популярността на анализирания от Б. Иванова гадателни книги. Може би този пропуск се дължи на възгледа на Б. Иванова, изложен в последните редове на нейния труд, че оформилата през Средновековието народна културна традиция „е поддържана от българския православен клир с оглед доминиращото предимство на исляма и опасността от масово ислямизиране на българите“ (с. 155).

¹¹ Тончева, Хр. Календарът в Аврамовия сборник. – Старобългарска литература, 39-40, 2008, 220-234; Калиграфско-художествени школи и писарски средища по българските земи. Образци от славянската ръкописна колекция на Пловдивската народна библиотека. Изложба 12-16 май 2014 г. Каталог. Пловдив, 2014, с. 22-23 (подробна библиография) <https://libplovdiv.com/images/dokumenti/nbiv%20katalog%20shkoli.pdf>; Радославова, Д. Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар (= Studia mediaevalia Slavica et Byzantina, 6). София, 2020, с. 131-132.

Тук смятам, че е редно да припомним една интерполация към Слово за митаря и фарисея от Дамаскин Студит, за автор на която е смятан известният книжовник от първата половина – средата на XVIII в. и монах в Рилския манастир Йосиф Брадати, където между другото се отбелязва:

„Понеже много човеци имат и нарицают се християне, тъкмо име Христово нарицают, а дело тяхно въсе елинско. Како можеш такива да ги наречеши християне, понеже елински дела делают. И говорят едни дни имат зли, а други добри... Какви християне есу, егда веруют, егда пропеет кокошка или врана, или друга некая птица, и говорят, това ест на добро, а това ест на зло. И веруют гади и птици, и тому ест среща добра, а тому ест зла. И сън веруют, и завезуют уста на вльци, на мечки, да не им ядут биците“.¹²

Дисертационният труд завършва с Библиография (с. 156-164), в която са отразени използваните при написването на доктората извори и научни публикации.

Що се отнася до автореферата на Б. Иванова, той адекватно отразява основното съдържание на дисертацията, изброени са три научни приноса, както и пет научни публикации (една от тях е представена с уточнение „под печат“, но се оказва, че вече е издадена).

От научната автобиография на Б. Иванова се вижда, че тя е участвала с доклади по темата на дисертационния труд в шест научни конференции и семинари в страната, организирани от СУ „Св. Климент Охридски“, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, РИМ – Кюстендил, а също и в три международни научни семинара в Марбург, Рим и Берлин.

Въз основа на изложеното дотук, и независимо от направените критични бележки, смятам, че дисертационният труд „Гадателните книги като извор за българската народна култура през Средновековието (XI-XIV век)“ свидетелства за наличие на определени професионални умения и отговаря на формалните законови изисквания за защита, което ми дава основание да гласувам положително за това на Божидарка Иванова да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор“ в Научна област 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.2. История и археология, научна специалност История на България (Средновековна история на България).

София, 27. 01. 2021 г.

/доц. д-р Ангел Николов/

¹² Народното четиво през XVI – XVIII век. Подбор и редакция Д. Петканова. София, 1990, с. 328.